ջարկութիւններուն նպատակն է հերոսներուն կեանքը մէջտեղէն բառնալ· եւ թէեւ սոյն առաջարկութիւնները իբրեւ այսպիսի միեւնոյն նիւթերու չեն հպիր, ըստ որում Այետես Ցասոնի առջեւը կը գնէ հերկել նախ Արէսի նուիրուած արտ մը հուր շնչող երկու ահռելի ցուլերով եւ յետոյ սպաննել այն վիշապը, որուն պահպանութեան յանձնած էր ոսկեգեղմը, մինչդեռ, ինչպէս վերը տեսանք, բոլորովին տարբեր առաջարկութիւներ են որ կ'ընէ մեր հերոսին, բայց եւ այնպէս երկուքն ալ չափով մը դարձեալ իրարու կը մերձենան, երբ Այետես Ցասոնի կու տայ վիշապի ակռաները, որպէս զի երկրի մէջ թաղէ, որոնցմէ յետոյ վիթխարի էակներ դուրս կ'ելլեն: Թէ ուսկից են այս ակռաները՝ դժբախտաբար զրոյցն անորոշ կը ձգէ: Ու հասարակ մութ կը մնայ նաեւ խոյին սպանման ամբողջ պատմութիւնը. զրոյցն այնչափ միայն կ'ըսէ, որ խոյին աստուածային մասն երկինք կ'ելլէ եւ ոսկեգեղմն ալ Բրիւքսոսէն Թանկագին գանձի պէս կը պահուի, բայց մարմնոյ միւս մասերու նկատմամբ բոլորովին կը լռէ, անհնարին չէ, որ Թաղուելու տրուած ակռաները խոյին ակռաներն ըլլան, այս պարագային մեր զրոյցին հետ նմանութիւնն իհարկէ աւելի զգալի կ'ըլլայ: Արգանաւորդներուն զրոյցը շարունակելով՝ կ'ըսէ, որ Ցասոն իրեն եղած երեք առաջարկութիւնները ալ ամենամեծ յաջողութեամբ կը կատարէ, վասն զի Մետէա՝ Այետեսի դուստրը ծածուկէն իրեն սիրահարուած ըլլալով՝ ամէն անգամուն կը յայտնէ եղեր անոր առաջարկութիւններուն գաղտնիքը: Ահա մեծ զուգադիպութիւն մըն ալ հոս կայ, մեր զրոյցին անտառին աղջիկն իր դերով Մետէան է, որ Մետէային պէս սիրահարուած է ծածուկէն հերոսին, ունի նոյն մոգական միջոցներն, որոնցմով ամէն դժուարութիւն կը հարթէ հերոսին առջեւէն եւ ամենէն վերջն ալ Մետէայի պէս կ'ամուսնանայ հերոսին հետ:

(Շարունակելի)

ԴՈՒՍՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՍԵԱՆ

ԼՕՌԻ

ԵՒ ԿԻՐԻԿԵԱՆ ՀԱՑ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ՅԵՂԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

— (Շարունակութիւն)

2. *Դաւիթ Անհողին 989—1048° եւ Սմբատ 1089:*

Գուրգէնի կը յաջորդեն գահին վրայ Դաւիթ Անհողին եւ Սմբատ, ինչպէս բացայայտ կը գրէ Ասողիկ (էջ 256). "Իսկ եղբօրորդին նոցա՝ Սմբատայ եւ Գագկայ՝ Դաւիթ որդի Գուրգենայ հանդերձ եղբարբն իւրով Սմբատաւ ունի զկողմանս Տաշրաց եւ Վրաց դաշտի:"

Գահակալութեան տարին պէտք է առնուլ 989. այսինքն Գուրգէնի մահուան տարին: Թէ Սմբատ ինչ մասնակցութիւն ունէր Թագին կամ Թագաւորական գործերուն, Ասողիկի կարճ խօսքը չի բացատրեր. ուսկից կրնայ եւ այն իմացուիլ Թէ Սմբատ օգնական եղած է եղբօր պետական վարչութեան մէջ, Թերեւս աւելի նախարարքան Թագակից:

Դաւիթ կիւրիկեան ցեղին ամենէն կարկառուն դէմքն է, եւ իր գարուն ամենաքաջ Թագաւորը՝ հայկական սահմաններու վրայ: Ասողիկ մեծ գովութեամբ կը խօսի իր վրայ (էջ 256). "Ի պատանեկութեան տիս պատանի եղեալ շքեղաշուք հասակաւ եւ վայելչութեամբ, իմաստնանայր հանճարով, հաճոյ լեալ աստուծոյ եւ մարդկան, արիացեալ քաջութեամբ, քաջզօր զօրութեամբ յաղթող լեալ ամենայն հակառակորդաց իւրոց:"

Դաւիթ իրեն "արքունական նիստ" կ'ընտրէ Շամշվղէ մեծ քաղաքանիստ դղեակը, զոր իրեն կռուան առնելով արշաւանքներ կը սիրէ ընդհակայ սահմանները. "արագապէս տիրէ քաղքին Դմանեայց, հնազանդեցուցանէ եւ զամիրայն Տփղեայց քաղաքաւն իւրով" (էջ. 256): Միւս կողմանէ ամրարուց երկիրն զօրաւոր բերդերով. շինեց Դերեզա գեաին հովտին մէջ լերդաձեւ տարածուած հողմասին վրայ Լօռի բերդաքաղաքը "եւ այլ եւս երկոտասան բերդ" (Վարդ., էջ 106):

Դաւթի պատերազմութիւններն եւ նուաճումները հաշտ աչքով պիտի չնկատուէին գրացիներէն: Եւ յիրաւի Գանձակի փալատուն ամիրան "փութացաւ պատերազմել ընդ նմա՝ զի մի զօրացեալ նկուն արասցէ զնա" (էջ. 257):

digitised by

Բայց Դաւիթ քաջապինդ սրտով ընդ առաջ ելաւ Թշնամւոյն եւ «պատերազմեալ պարտեաց զնա, սրախողխող եւ գետավէժ արարեալ զզօրս նորա»։ Փալտուն հաղիւ կրցաւ մազապուր փախստեայ զերծանիլ։

Այս յաղթութիւնները բարձրացուցին Դաւթի անձնէն։ Նոյն միջոցին է որ կախէթի Թագաւորին՝ կիւրիկէ Գ.ի (1010—1029) հետ փեսայացաւ Դաւիթ առնելով անոր Ջօրակրցել դուստրը կնութեան. թէ այս խնամութիւնը կախէթի Թագաւորին հետ եւ թէ Դաւթի աշխարհակալութեան ձգտումները երկիւղ պատճառեցին Դեմետրէ՝ Լօռիի սահմանին վրայ գտնուող Գագ բերդի մարզպանին, որ հայ էր ազգաւ. սա «կասկածեալ ի նմանէ (ի Դաւիթ) Թողու զՀաւատս հայրենի հայութեան եւ Թիկունս օգնականի զվիրս արարեալ ի նոցին կրկնամեռ լուանայ ջուր, եւ զորդին իւր՝ մամփուղ[1] Տաշրաց կացուցանէր ի Հիւնէ վանս»։ Դեմետրի այս վատութիւնն անպատիժ չի Թողուր «գեղեցկածաղիկ մանուկն եւ նորատի արքան» Դաւիթ, որ «Հանճարով» կամ խորամանկութեամբ դուրս կը հանէ զԴեմետր Գագ եւ «զբոլոր հայրենիան» եւ զինքը կը հալածէ երկրէն (Ասս. 257)։

Այս ամէն յաջողութիւններն պիտի գինովցնէին անշուշտ «շքեղաշուք գեռատի արքան» Դաւիթ։ Արդարեւ ալ նա յեցած իւր ոյժին վրայ փորձեց «սակաւ ինչ ամբառնալ անհնազանդութեան մասամբ առ հօրեղբայր իւր Գագիկ» (Ասս., էջ 279)։ Թէ յորմէ կը կայանայ այս «անհնազանդութիւնն» անիրի իշխանութեան դէմ, պատմագիրը կը լռէ դժբախտաբար։ Ընդվզումը սակայն կը շարժէ Գագկայ ցասումը, որ 1001 (նԾ) Թուին ձմեռը բանակը կը շարժէ դէպի Տաշիրք եւ երեք ամիս շամշելդէի եւ «Վրաց դաշտի» վրայէն շրջան ընելով քանդեց աւերեց ամէն բան եւ գագ բերդէն անցնելով (գարնան սկիզբը) հասաւ Աղստեւ գետաւը։ «Դաւիթ Թէեւ միանգամ եւ երկիցս պատերազմել կամեցաւ,, սակայն չհամարձակեցաւ զօրքին սակաւութեան պատճառաւ բախիլ Գագկայ բազմաթիւ բանակին հետ։ Ի վերջոյ միջնորդութեամբ Սարգիս կաթողիկոսին տեղի տուաւ եւ «եկն ի հնազանդութիւն Գագկայ արքայի»։

Հանդիպումն տեղի ունեցաւ «յաւանն Շիրակայ»։ կաթողիկոսն ինքնին յօրինեց հաշտութեան պայմանաձեւը. Դաւիթ կ'ընդունէր կենդրոնական իշխանութեան ճոխութիւնը եւ կը հպատակէր անոր «իբրեւ որդի առ հայր.» փոխարէն յանձն կ'առնուր գագիկ «հայրենի խնամով սիրել զԴաւիթ, այսինքն պաշտպանել՝ երբ հարկը պահանջէր (Ասս. 280)։ Գագկայ յանձնառութիւնն ժառանգեց իւր որդին՝ Ցովհաննէս։ Երբ վախճանեցաւ Գագիկ (1020), Թագաւորութիւնն բաժնուեցաւ երեք որդւոց մէջ. Թագին հետ ժառանգեց Ցովհաննէս «զԱնի եւ զՇիրակ, զՍ. Գրիգոր ձորովն Աշոցաց, զԱնբերդ եւ զդաշտն այրարատեան, զկայեան եւ զկայծն եւ զՑաւուշ գաւառն Սեւորդեաց» (Վրդն. 92)։ Իսկ Աշոտ եւ Աբաս տիրացան Դրուց աշխարհին (Դուին) եւ կարսին։

Այս միջոցին կ'ինայ Ապուսուարի, Աղուանից աշխարհին արեւելեան մէկ մասին վրայ իշխող ամիրային ասպատակութիւնը Դաւթի սահմաններէն ներս։ Ասիկա ծածուկ դաշինք կնքելով Տուղրիլի հետ, հաւաքեց 150.000 ի բանակ մը եւ յարձակեցաւ Դաւթի վրայ (1041°)։ Դաւիթ իւր բանակին սակաւութեան պատճառաւ խոյս կու տար միշտ Թշնամիէն երկրին ամրագոյն տեղերը, որով Թշնամին «էառ զբազում գաւառս եւ Թեմաբերդս չորս հարիւր, եւ տարի մի կացեալ՝ արար միւր հնազանդութիւն զՄեծ մասն աշխարհին» (Ուռհայեցի, էջ 79)։ Երբ կը պատրաստուէր Ապուսուար խաղալ ուղղակի Դաւթի վրայ, սա անձրեւաւոր գարնան գաւառս հայոց աշխարհիս՝ եւ գայ ի վերայ իմ եւ եթէ ինչ ոչ օգնես ինձ, եւ ես երթամ իւր ի հնազանդութիւն, եւ լինիմ իւր առաջնորդ եւ խաւար ածեմ գաւառիդ Շիրակայ»։ Նոյնպիսի սպառնալիքներ ղրկեց նաեւ Ափխազաց եւ կապանի Թագաւորներուն։ Հայոց Թագաւորն առաքից շուտով Դաւթի 2000 զինուոր, Ափխազաց Թագաւորը 4000 եւ կապանին 2000։ Այս երեքին վրայ աւելցնելով Դաւիթ 10.000 մը իւր հպատակներէն՝ ունեցաւ 18.000 ի բանակ մը։ Տկար էր սակայն տակաւին իւր ոյժը։ Խորամանկն Դաւիթ խորհեցաւ առ այս խաչակրութիւն մը քարոզել լըացնելու պակասն ժողովրդեան համագործակցութեամբ եւ օգնութեամբ։ Այս նպատակաւ պատգամ ղրկեց Աղուանից Ցովսէփ կաթողիկոսին, այսպիսի

---

1 Մամփուղ բառս, որ Բրոսսէ օրինակին մէջ մամփուլ կ'ըլլայ (տես Մ. Էմին 185), Բրոսսէին կարծեցեալ եւ գրուած է

խօսքերով. "Այս աղգս անօրինաց վասն քրիստոնէական հաւատոցն գան ի վերայ մեր, եւ կամին զօրէնս խաչապաշտացն խափանել եւ զՀաւատս հաւատացեալ Քրիստոսի ջնջել, եւ ահա արժան է եւ իրաւունս ամենայն հաւատացելոց ընդդէմ սրոյ երթալ եւ մեռանիլ ի վերայ քրիստոնէական հաւատոցն։ Եւ արդ ժողովեա զամենայն եպիսկոպոսունդ Հայոց աշխարհիդ որ ԱՂՁուանն են, եւ ի բանակ այսր հասիր. զի ընդ մեզ մեռանիլիքը"։ Նոյնպիսի հրամաններ արձակուեցան նաեւ վանքերը։ Ցովսէփ կաթողիկոս 200 եպիսկոպոսի գլուխն անցած եկաւ բանակ. հասան հոն նաեւ քահանայից, սարկաւագաց խումբերը։ Նաեւ ժողովուրդը ի կռիւ կը հրաւիրուէր. "քարոզ կարգաց ընդ ամենայն գաւառսն եւ ասէր. Եթէ այր իցէ եւ եթէ կին, որ ցանկացողք է մարտիրոսական մահուն, ահա հասեալ եղեւ յայսմ ամի ի վերայ մեր, ուստի պիտոյ է քրիստոս վաղվաղակի առ մեզ հասցէ"։ Երամ երամ գրոհ տուաւ ժողովուրդն դէպի բանակ. "եւ լցաւ դաշտն առ հասարակ անթիւ բազմութեամբ իբրեւ զհօտս հանդերձ գառամբք"։ Ապուսուար թէեւ իմացաւ հայկական բանակի այս խանդավառութիւնը, բայց արհամարհեց։

Գրոհին ոգեւորութիւնն եւս աւելի բորբոքելու համար հրամայեց անհողին եկեղեցական դասուն, զենքի փոխարէն՝ խաչ եւ աւետարան առնուլ։

Հայ բանակն շարժեցաւ. երբ մերձեցաւ Թշնամւոյն՝ Դաւիթ 20.000 կուռ վառուած վինուորներով յարձակեցաւ Թշնամւոյն վրայ։ Մինչ եկեղեցական դասն "Արի Տէր օգնեա մեզ" կ'աղաղակէր, անհողին իրեններով մտաւ Թշնամեաց ճակատը. զարկաւ փշրեց կենդրոնական ոյժն. եւ մնացեալներն անդր քան զսահման դիմեցին ի փախուստ։ Հայ զօրքը հալածեց փախըստական Թշնամին եւ այսպէս հինգ օր "ահագին կոտորածով վարեցին այլազգեաց զօրքը" Հայկական հողաբաժնէն։ "Եւ յաւուրս երիս տիրանայր Դաւիթ ամենայն գաւառացն զոր էառ այլազգին", նիզակակից վինուորներն եւ եկեղեցական դասն մեծապարգեւ մեծարուեցան աւարէն եւ արձակուեցան։ Այսպէս Ուռհայեցի, էջ 79—82 (Տմմտ. եւ Սմբ. 54)։

1039ին մեռաւ Հայոց թագաւորը Ցովհաննէս, ինչպէս նաեւ անոր եղբայրը Աշոտ, եւ երկիրն երկու տարի առանց թագաւորի մնաց։ Դաւիթ անհողին իր առաջին յաջողութիւններով հպարտացած՝ յանդգնեցաւ ինք զինքն ամբողջ Հայաստանի թագաւոր հրատարակել եւ ջանաց տիրանալ անոր հակառակ գագիկի։ Երկու անգամ մտաւ անիկա Շիրակ, հակառակորդները սրէ անցուց, բայց երկու անգամն ալ նախարարները միացեալ ուժով ստիպեցին զանի վերադառնալ իւր թագաւորութիւնը՝ Տաշիրը։ Ահա Ուռհայեցւոյ խօսքերը. "Ցայսմ (1042) ամի բազում անցումն եղեւ տանս Հայոց ի ձեռն Դաւթի անհողինի՝ ազգապետին Ցովհաննիսի Հայոց արքային։ Սա յարուցեալ ի վերայ թագաւորութեանն Հայոց եւ մատնեաց ի սուր եւ ի գերութիւն զգաւառս բազումս եւ գայր անցանէր զօրաք բազմաք յաշխարհն Հայոց. թողեալ զաշխարհն Աղուանից եւ գայր ի վերայ աշխարհին Հայոց. բաղում նեղութեամբ եւ անթիւ կրակով այրեցան ի զօրաց նորա. եւ դարձաւ ի ԱՂՁուանից յաշխարհն ի տուն իւր" (Ուռհ.՝ էջ 84)։

Սակայն երբ գագիկ Բ. դաւաճանութեամբ կ. Պոլիս հրաւիրուեցաւ եւ անոր առաջարկեցին Ցովհաննէս թագաւորի կտակին համաձայն Անին Ցոյներուն յանձնել, Հայոց նախարարները երկու կուսակցութեան բաժնուեցան. մին կը բաղձար Հայոց մայրաքաղաքը Ցոյներուն տալ, միւսը կը ցանկար զԴաւիթ անհողին հրաւիրել երկրին տիրելու։ Լաստիվերտացին, էջ 52 կը գրէ. "Իսկ քաղաքացի գլխաւորքն որ նստէին յԱնի, իբրեւ տեսին թէ արգելաւ Գագիկ ի Ցոյնս խորհեցան երբեմն ի Դաւիթ տալ զքաղաքն ի Դունացին, քանզի քոյրն Դաւթի կին էր նորա. երբեմն ի Բագարատ թագաւորն Ափխազաց", պատմութենէ գիտենք թէ առաջին կուսակցութիւնը յաղթող հանդիսացաւ։ Բայց Դաւիթ ջանաց ամէն միջոցներով յինքն վտարել երկիրը՝ Ուռհ. կը գրէ դառնութեամբ. "Ցայնժամ դաւաճանութեամբ եւ կեղծաւորութեամբ սուտ քրիստոնէից Դաւթի անհողինին, զոր հարկ եղեւ մեզ զանուն նորա փոխել եւ ասել թէ Դաւիդ, վասն զի ի վհկն տառապանաց էած զազգս քրիստոնէից, եւ ի վհկն կորստեան յաւիտենից տանջանացն մատնեալ լինէր" (Ուռհ., էջ 88)։

Մօտաւորապէս 1048ին կը մեռնի Դաւիթ անհողին եւ կը թաղուի Սանահնի վանքին մէջ (Վարդան, էջ 106)։ "Գուրգէն թագաւորի դամբարանի մօտն է եղել նաեւ նրա որդի Դաւիթ անհողին Աղուանից թագաւորի գերեզմանը, բայց այժմ տապանաքար չկայ, երեւի փոխադրել եւ ուրիշ բանի համար են գործ դրել...։ Այդ երկու արքաների դամբարանների վրայ եղել են երկու կամարաձեւ ծածկուած

խորաններ, բայց տարաբաղդաբար 1836թ. Յովհաննէս եպիսկ. Տէր-Բարսեղեանը քանդել է տուել այդ դարաւոր շէնքը եւ քարերը գործ դրել եկեղեցու աւերուած մասերի վերանորոգման վրայ...։ Այդպիսով այդ դամբարանները ըղկուելով իրենց պաշտպանող կամարներից՝ հաւասարուել են գետնին, մէկի հետքն էլ չկայ, իսկ միւսն էլ ծածկուած է արշինաչափ խոտերով ու եղինճներով՝ որոնք կարծես թէ մեր այժմեան սերնդի անփութութիւնն ու անհոգութիւնը նախատելու եւ մեր նախնեանց սուրբ աճիւնների կողմից բողոքելու համար, ծառուում են մօտեցողների ձեռքերն ու մարմինը...„ (Ազգ. Հանդ. 1898, էջ 294, Յարութիւնեան)։

Դաւիթ Անհողին մեր առջեւ կը ներկայանայ ռազմիկ քաջ աշխարհակալ մը, որ իր բոլոր կեանքն պատերազմներու կռիւներու մէջ անցուց. միանգամայն չափազանց փառասէր որով ազգին Թշուառութեան եւ անթիւ արիւնահեղութեանց պատճառ դարձաւ. այս պատճառաւ են Ուռհայեցւոյն վերոյիշեալ առելութեամբ լի խօսքերը։ Բնութեամբ ըլլալով արիասիրտ եւ պատերազմասէր ուզեց նախ իր տէրութեան սահմանները ամրացնել. ասոր համար շինեց 12 բերդեր որոնց մէջէն յանուանէ կը յիշատակուի Լօռի անառիկ եւ նշանաւոր ամրոցը, որուն աւերակները դեռ կանգուն են։

Հետեւեալ արձանագրութեանց մէջ կը յիշուի Դաւիթ Անհողին.

(կոստ., Վիմական Տարեգիր, էջ 11) ՆԾԵ (996) «ի ժամանակս ինքնակալ արքային Դաւթի Անհողինի, Գուրգենայ որդւոյ Բագրատունւոյ թագաւորին եւ Տիքւոյ Բագրատունւոյ թագաւորին եւ Տիկնոջ Աբասայ արքայի, եւ ամուսին իմ Ռուսուդան...»

(Անդ, էջ 12) ՆԾԴ (1005) «ի Հայոց Սիմէաւնի եւ Աթանագինէ եւ Փիլաբոն կանգնեցաք զսուրբ խաչս ի փոքր կուքիւն հոգւոց մերոց եւ ամենայն երկրպագուաց իւրոց եւ յաւգնականութիւն Թագաւորին մերոյ Դաւթի»։

(Անդ, էջ 12) ՆԾԵ (1006) «ի թագաւորութեան Դաւթի ինքնակալի եւ ի հայրութեան Յովսեփայ եւ Մեսրոպ կանգնեցի սուրբ նշանս յուխտիս Հաղբատայ»։

Վերն յիշեցինք Դաւիթ Անհողին եղբայրը Սմբատ որ իրեն հետ կը թագաւորէր Լօռիի մէջ. պատմական աղբիւրները կը լռեն այնուհետեւ աւնոր կենաց եւ գործունէութեան վրայ. միայն անունը կը յիշուի երկու անգամ 1063ին եւ 1083ին արձանագրութեանց մէջ կիւրիկէ Ա.ին հետ, զոր պիտի տեսնենք ետքէն։ Ինչպէս նաեւ Սանահնոյ եկեղեցւոյն արեւելեան ճակատին վրայ քանդակուած է իւր կենդանագիրը հետեւեալ արձանագրութեամբ. "Կիւրիկէ թագաւոր եւ Սմբատ թագաւոր„ զոր վերը տեսանք։

Դաւիթ Անհողնի որդիներէն կը յիշուին կիւրիկէ Ա. եւ Գագիկ ու դուստր մը Հրանուշ անուամբ որ ինք զինքը թագուհի կը կոչէ հետեւեալ արձանագրութեան մէջ (կոստ., էջ 24). «ի ՈԺԲ (1063) թուին ի հայրապետութեան տէր Դէոսկորոսի, ի թագաւորութեան Կիւրիկէի եւ Սմբատայ ես Հրանուշ թագուհի, դուստր Դաւթի արքայի, շինեցի զնշխարատունս եւ զեկեղեցիս, եւ ետու զնորաշէնքն ի Սանահին...„ Brosset (Hist. de la Geórgie addition IX, էջ 161) Բագրատունեաց ազգացուցակին մէջ Դաւիթ Անհողնի որդիները թուելով կ'ըսէ. "Կիւրիկէ Ա. եւ Սմբատ իրարու եղբայր էին, ուրիշ եղբայր մ'ալ ունէին Ադարնասէ[1] անուամբ, որ 1064ին դեռ կենդանի էր„ Brossetի աղբիւրը մեզի անծանօթ է Ադարնասէի մասին. գալով Սմբատի որ Կիւրիկէի եղբայր կը նկատէ, սխալմունք կը համարինք, վասն զի Ասողիկ յայտնապէս կը կոչէ զայն եղբայր Դաւթի Անհողնի (աս., էջ 256)։

3. Կիւրիկէ Ա. 1048—1089° եւ Գագիկ 1039—1058։

Դաւիթ Անհողնին կը յաջորդեն իր որդիները Կիւրիկէ Ա. եւ Գագիկ։ Առաջինն արդէն հօր կենդանութեան Լօռիի մէջ կ'իշխեր (տես Զամչ. Բ, 913) եւ Դաւթի մեռնելէն ետք Կիւրիկեան մայրաքաղաքը Շամշուլդէէն փոխադրեց իր սիրելի քաղաքը Լօռի։ Կիւրիկէ Ա. գահ կը բարձրանար այն ատեն երբ Անիի Բագրատունի թագաւորութիւնը կը բարձուէր. "այլ մերն դադարեաց գաւազան թագաւորական որպէս Կիւրիկէին որ ի Լօռէ քաղաք եւ որ շուրջ զնովաւ, զի եւ սա յազգէ Բագրատունեաց էր„ (Կիր. 53)։ Նոյնը կը կրկնէ Սամ. Անեցի ալ (էջ 109). "Զի թէպէտ եւ գոյր

[1] Հայ պատմագիրները որչափ որ գիտենք Ադարնասէ անուամբ Դաւթի որդի մը չեն ճանչնար. Հ. Ջամչեան եւ Հ. Ւլիշան ալ ոչ մէկ անդարկութիւն կ'ընեն։

ուրուք գաւաղան տէրութեան՝ որպէս եւ կիւրիկէին՝ կամ այլ ուրեք„: Թագաւորիս ժամանակ փալտուն պարսից ամիրան հետզհետէ կը զօրանար եւ կը տիրէր շրջակայ երկիրներուն այսպէս Հպատակեցուց Խաչենը, Գորոդին, Սեւորդիք եւ վերջապէս "գոռ դնէ ընդ գագկայ թագաւորին Զորագետոյ եւ ընդ կիւրիկէ թագաւորին Աղուանից... եւ նեղէր զնոսա: Տիրեաց նա եւ Դունայ, եւ եդ հարկս ի վերայ հայոց երեքհարիւր հազար դրամ„ (Վարդ. 100):

Փալտունին յաջորդեց Ալփասլան որ 1064ին ասիական բոլոր ցեղերէն զօրաժողով ըրած քալեց Հայաստան 100.000 բանակով մը փալտունի պարտութեանց վրէժը լուծելու: Առաւ Նոր-քաղաքը "զոր վերք ախալ-քալաք ասեն„, նուաճեց Շամշոյլդէ բերդաքաղաքը (Վրդ. 101) եւ Աղուանից երկրին մէջ անհամար անօրէնութիւններ գործեց. "Մատնեաց զնոսա ի սուրս եւ ի գերութիւնս, եւ անթիւ եւ անհամար արար զանցուածս քրիստոնէից„ (Ուռհ. 145): "Եւ զկնի այսչափ բարկութեանս, կը գրէ Ուռհ., առաքեաց սուլտանն առ թագաւորն Աղուանից ի կիւրիկէ եւ խնդրեաց զդուստրն իւր ի կնութիւն, որ յաղագս ահին տուել եղեւ. եւ արար սուլտանն ընդ նմա սէր եւ խաղաղութիւն յաւիտեան եւ զթագաւորն Աղուանից զկիւրիկէ զորդի Դաւթի անհողնի յուղարկեաց մեծապատիւ պատուով ի քաղաքն իւր Լօռէ բազում ընծայիւք„ (Ուռհ., անդ):

Կիւրիկեան ցեղի այս խնամութիւնն Ալփասլանի հետ բոլորովին տարբեր ձեւով կը պատմէ Ջուանշէր, որմէ կ'երեւայ թէ ազդուած են նաեւ Սամ. Անեցի եւ Վարդան: Ջուանշէր կը գրէ (էջ 113). "Արփասլան... գայր առ նոյր զամենայն տունն քարթլայ, կոտորէր եւ գերէր. եւ խաղացեալ գնայր ի մայրաքաղաքն Հայոց ի Անի, եւ առնոյր զնա. եւ ընոյր աւերմամբ կոտորելոցն: Եւ այլ եւս սպառնայր վերց աշխարհին, եթէ ոչ տացէ նմա Բագարատ զդուստր քեռ իւրոյ ի կնութիւն, որ էր նա դուստր եղբօր կիւրիկէի Հայոց արքայի. յորմէ խնդրէր Բագարատ աղաչանօք, եւ ոչ տայր զնա կիւրիկէ. մինչ գործեցին նմա որոգայթ վարազակուր եւ գամրիկէլ զօրագլուխքն վերց, եւ ըմբռնեցին զնա յանտառին Քուիշոյ, եւ ազդ արարին Բագարատայ, եւ գնաց առ նա եւ էառ զաղջիկն եւ զշամշոյլտէ ի ձեռաց նորա, եւ ապա արձակեաց:„ Այսպէս նաեւ Սամ. Անեցի (էջ 112) "Էառ (Ալփասլան) եւ զԱխալքաղաք եւ ի սոյն ամի (ՃԻԴ-ին = 1065) Բագարատ զկիւրիկէ կալաւ՝ եւ զՇամշուլդէ էառ„. իսկ Վարդան աւելի որոշ ձեւով կը գրէ (էջ 101): "առ զնոր քաղաք, զոր վերք Ախալ քալաք ասեն, եւ զՇամշոյլդէ եւ առնու կին զդուստր կիւրիկէի թագաւորին եւ զդուստր քեռ թագաւորին վրաց Բագրատայ„: Միաբանելու համար այս չորս պատմագիրները՝ պէտք է ենթադրել թէ կիւրիկէի կինն էր Բագրատայ վրաց թագաւորի քոյրը. ուստի եւ խօսքը կիւրիկէի աղջկան եւ վրաց թագաւորի քրոջ դստեր մասին է: Այս իմաստով ալ հասկցած է Բրոսէ, որ Ջուանշէրի "որ էր նա դուստր եղբօր կիւրիկէի Հայոց արքայի„ տողը պարզապէս կը թարգմանէ, "Դուստր արքային Հայոց կիւրիկէի„:

Այսպէս ժամանակի մը համար խաղաղացաւ երկիրը. եւ կիւրիկէ չանաց նուիրուիլ ներքին բարեկարգութեան: Անիի թագաւորութեան բարձմամբ ինքն էր քաղաքական միակ անկախ ներկայացուցիչն եւ իրեն կը հայէր բարեկարգել ազգային գործերը:

1082ի միջոցներուն էր որ Գրիգորիս Վահրամ կաթողիկոսն երկար ժամանակ դեգերելով Կ. Պոլիս, Եգիպտոս եւն, աթոռն թափուր ձեացած էր: Թէեւ իրեն տեղապահ նշանակած էր զԳէորգ Լօռեցի, բայց նա ինքնագլուխ կառավարելով աթոռն, հակառակ Գրիգորիսի բացայայտ հրամանին, տժգոհութիւններ յառաջ եկած էին: Հիւսիսային Հայաստանցիք, որոնց գլուխն անցած էր Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսն, խորհեցան ձեռնադրել տալ իրենց համար նոր կաթողիկոս մը. այս առաջարկութիւնն ներկայացուց Բարսեղ կիւրիկէի արքունիքն ի Լօռի, կիւրիկէ հրամայեց ժողով գումարել: Ժողովատեղին ընտրուեցաւ Հաղբատի վանքը. հաւաքուեցան բազմաթիւ ժողովականներ, որոնց Թուին մէջ էր նաեւ Ստեփանոս Աղուանից կաթողիկոսը: Կաթողիկոսութեան թեկնածուն էր Բարսեղ եպիսկոպոս որ նոյնհետայն Աղուանից Ստեփանոս կաթողիկոսէն ձեռնադրուեցաւ "յաթոռ Ս. Գրիգորի, ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց հրամանաւ կիւրիկէի թագաւորին եւ տեառն Ստեփանոսի„: Այս դէպքը յառաջ բերինք Ուռհայեցւոյ տուած տեղեկութեան համաձայն[1]: Մխիթար Այրիվանեցի եւ իրեն հետ

---

[1] Ուռհ., էջ 220. "Պարձեալ ի թուականութեանն Հայոց ի յամի ՃԼ (1081) արքեպիսկոպոսն Շիրակայ, որ էր ի քաղաքն Անի, որոյ անուն ասէին տէր Բարսեղ, յարուցեալ գնայր յաշխարհն Հայոց ի յԱղուանս գաւառն՝ ի Լօռէ քաղաք առ թագաւորն Հայոց կիւրիկէ՝ որդի Անհողնին

կիրակոս այս դէպքին հետ կը կապէն նաեւ Հաղբատայ Սարգիս արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը, որ յառաջագոյն կիւրիկէի պալատան երէցն էր։ Մ. Ալիշանեցի կը գրէ (էջ 60). "Իսկ կիւրիկէ որդին Դաւթի ետ ձեռնադրել Ցովսեփայ Աղուանից կաթողիկոսին զտէր Բարսեղ եւ դրան երէցն իւր զՍարգիս ետ ձեռնադրել եպիսկոպոս Հաղբատայ եւ յայնմ հետէ եղեւ Բարսեղ որ յարեւելս, զոր ի Հաղբատ ձեռնադրեցին տէր Ստեփանոս կաթողիկոս Աղուանից եւ Թագաւորն Կիւրիկէ։ Ցորում աւուրս եւ զՍարգիս աւագերէցն արքունի դրանն արհեպիսկոպոս ձեռնադրեցին երկոքեան կաթողիկոսք սուրբ ուխտին Հաղբատայ, տալով վիճակս երկուց կողմանց"։

Իսկ Կիրակոս (էջ 56) կը գրէ. "Իբրեւ ետես կիւրիկէ արքայ յաղթէն Բագրատունեաց որդի Դաւթի... եթէ եթող տէր Գրիգորիս զաթոռ իւր եւ գնաց ի Հռովմ, կոչեաց առ ինքն զտէր Ցովսէփ կաթողիկոսն Աղուանից եւ ետ ձեռնադրել զտէր Բարսեղ՝ կաթողիկոսն Հայոց, եւ զՍարգիս ումն դրան երէց կիւրիկէի՝ ձեռնադրեն եպիսկոպոս Հաղբատայ, եւ յայնմ հետէ եղեւ աթոռ եպիսկոպոսի"։

Ցայտնի է թէ զԲարսեղ ձեռնադրողը միայն Ստեփանոս կրնայ ըլլալ եւ ոչ թէ Ցովսեփ. (տես Հայապատում Բ. 341 եւ Շամչ. 813 եւ գ. 7, 13, 25.)։ Կ'երեւայ թէ Ալիշանեցւոյն եւ Կիրակոսի այս երկու կաթողիկներն իրարու հետ շփոթելու պատճառն եղած է նոյն ատեն Աղուանից Ցովսեփ կաթողիկոսին աշխարհահռչակ անունն, ինչպէս նաեւ յաջորդութեան փոքրիկ անջրպետը։

Սամուէլ Անեցի (էջ 118) եւ Վարդան (էջ 106) եւ Մխիթ. Ալիւ. (60) միարան կը յիշեն թէ Բարսղի ընտրութենէն ետքը Կիւրիկէ եւ Գեմետր (Գորգի ըստ Վարդանայ) վրաց Թագաւորին եւ նորընտիր կաթողիկոսին հետ միասին 1089 թուին այցելութիւն մը տուին Խորասանայ Մելիք Շահ սուլտանին եւ պատուով դարձան։ Թէ ինչ քաղաքական նպատակ կար այս ճանապարհորդութեան պատճառ, Թերեւս Մելիք Շահի գահակալութեան առթիւ կիւրիկէ ամբացած Լօռիի մէջ, թէեւ ժամանակ մը խաղաղացաւ պարսից կողմէն, բայց ապրեցաւ անդադար կռուի մէջ վրաց հետ։ Կիրակոս կը գրէ (էջ 72). "Իսկ կիւրիկէ Բագրատունի, որ ի Լօռէ քաղաքէ, զամենայն ժամանակս իւր կացեալ ընդդէմ վրաց ի հաստատութեան պահէր զՀայրենիս իւր"։

Թագաւորիս մահուան թուականն որոշ չէ. վերջին անգամ կը յիշուի 1089ին, ուստի հաւանականաբար մահը 1089—1100 թուականներուն պատահած պիտի ըլլայ՝ քանի որ իւր յաջորդն 1105 թուին կը յիշուի. Թաղուեցաւ Հաղբատայ արքունական դամբանարանը։ Հետեւեալ արձանագրութեանց մէջ յիշուած է կիւրիկէ Ա. անունը։

Կոստանեան՝ Վիմական Տարեգիր (էջ 23). "Նշմ. Թուականութեանս Հայոց ես կորիկէ Թագաւոր սահմանեցի զՀասոյթս վանուցն մեղաց Թողութեան եւ արեւշատութեան իմոյ ընդ ձեռամբ Աշոտ մարծպանին[1]"։

(Էջ 24). "Ի Թուականիս Հայոց շԺ. ի Թագաւորութեան կիւրիկէի որդւոյ Դաւթի արքայի...

(Էջ 24). Ի շԺբ. Թուին ի Հայրապետութեան տէր Գէոսկորոսի. ի Թագաւորութեան կիւրիկէի արքայի եւ Սմբատայ ես Հրանուշ Թագուհի, դուստր Դաւթի արքայի, շինեցի զնշխարատունս եւ զեկեղեցիս եւ եառ զնորա շէնքն ի սանահին.

(Էջ 25). Ի Թագաւորութեան կիւրիկէի...

(Էջ 25). Ես տէր Սարգիս առաջնորդս Հաղբատայ կանգնեցի զնշանս տէրունական ղէն հաւատացելոց եւ պաշտպան Թագաւորաց մերոց կիւրիկէի, Սմբատայ եւ Դաւթի զարմի սոցա։"

Կիւրիկէ Ա. Թողուց երեք որդի՝ Դաւիթ Բ., Աբաս Ա. եւ Ստեփանոս եպիսկոպոս, ու դուստր մը որ բռնութեամբ կնութեան առաւ Արփասլան։

Ինչպէս Դաւիթ Անհողին իւր Սմբատ եղբօր հետ ի միասին կը Թագաւորէր, նմանապէս Կիւրիկէ Ա. իրեն բարձակից առած էր իւր Գագիկ եղբայրը։ Վարդան կը գրէ (էջ 100) "Գոռ գնէ (փառլուն ամիրան) ընդ Գագկայ Թագաւորին Զորագետայ եւ ընդ Կիւրիկէի Թագաւորին Աղուանից"։ Ինչպէս վերն ըսինք Դաւիթ, որդւոյ Գագկայ (?) եւ խնդրեր Բարսեղ առնել ձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց, Զոր ժողովեալ Թագաւորն կիւրիկէ զեպիսկոպոսունս Աղուանից աշխարհին... ի Հաղբատ, ձեռնադրեցին զՏէր Բարսեղ կաթուղիկոս յաթոռ սրբոյն Գրիգորի՝ ի վերայ ամենայն աշխարհին Հայոց հրամանաւ կիւրիկէի Թագաւորին եւ Տէառն Ստեփանոսի՝ որ ունէր զաթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի,"

[1] Այս արձանագրութիւնս ուրիշներ տարբեր կերպով կը կարդան. այսպէս Լուսոյ 1897, 239 "է ՇԼ (1081) թուականութեան Հայոց ես Կիւրիկէ լինելով վասն հզօր թագաւորութեան եւ արեւելապահութեան իմոյ ընդ Յիւսոփ Աղթամարցի արձանագրեցաւ"։

ւիթ Անհոլին փեսայացաւ Կախեթի կիւրիկէ Գ· ի հետ՝ առնելով անոր Զորակրցել գուստրը։ Սոյն այս կախեթի թագաւորս չունենալով ուրիշ զաւակ իր կենդանութեան որդեգրած էր իւր դստեր եւ Դաւիթ Անհոլինին որդին՝ զԳագիկ որ պապին մեռնելէն վերջ անոր յաջորդեց։ Գագիկով կիւրիկեան Բագրատունի ցեղը նոր ճիւղաւորում մը կ'ունենայ եւ անկախ թագաւորական իշխանութիւն մը կը ժառանգէ, եւ քանի մը սերունդ յաջորդաբար կ'իշխէ կախեթի վրայ։ Մեր պատմութեան կարգը չընդհատելու համար այս նոր ճիւղաւորութեան մէն մի իշխանին վրայ առանձին գլխով մը պիտի խօսինք վերջէն։

(Շարունակելի)

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ

ՁԱՀԱՐՄԱՀԱԼԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԸ

— (Շարունակութիւն)

9. Քաղի երգեր:

Քաղի երգերից մեր ձեռքը հասել է միայն մի փոքրիկ կտոր, որը կարելի է ասել գեղջկական յաջող նուագներից մէկն է։ Ամառ է. դաշտեցի հնձուորն արդեն է իջել եւ աշխոյժ եռանդով, մանգաղը ընգոցի հետ, հասուն խուրձերը գլորում է գետին, իսկ ժրաջան նանը առաւօտ վաղ թոնիր է վառել, լաւաշ թխել, կարագ շինել, սեղան պատրաստել եւ յոգնած բալին տուն է կանչում.

Քամուն գալիս հօվ ու հալին,
Նանը ղուրբան էրնած կալին.
Ձէռիդ մանգաղ՝ կապուտ բիստի,
Ղօվդէն ձեռդ ե՛կ հանգստի։

Ափսոս սակայն, որ այս բովանդակութեամբ հիւսուած ուրիշ երգեր չկան։ Նոյնպէս Ձահարմահալցիներին անծանօթ են վարուցանքի ժամանակ մաճկալների երգած հօրովվելները, որոնցով այնքան հարուստ են Վանայ, Ակնայ, Արճէշի, Խնուսի, Բորջալուի եւ այլ գաւառները։ Այդ հանգամանքը, ի հարկէ, պիտի վերագրել գիւղացիների տնտեսական ծանր եւ անմխիթար դրութեան։ Հին, աւատական կարգերի տակ հեծող ու հարստահարուող ժողովուրդը՝ սիրտ չունի երգելու...

10. Մանկական խաղեր ու երգեր:

Հայ ժողովրդական գրականութիւնը մանկական խաղերի ու երգերի տեսակէտից այնքան էլ հարուստ չէ. այդ հանգամանքը պիտի բացատրել նրանով, որ գաւառներում եւ գիւղերում գոյութիւն ունեցող ժողովրդական մանկական խաղերից ու երգերից շատերը՝ մինչեւ այսօր էլ դեռ չեն հաւաքուած, որով մեր գրականութիւնն այդ ուղղութեամբ խիստ տխուր մի պատկեր է ներկայացնում, եթէ միայն ի նկատի չառնենք այն հատ ու կտորները, որոնք լոյս տեսան մի քանի ազգագրական հանդէսների մէջ։

Մանկական մի քանի խաղեր եւ երգեր գոյութիւն ունեն նաեւ Ձահարմահալում, որոնցից առանձին ուշադրութեան արժանի են հետեւեալները. 1. Հատիկ-հատիկ, 2. Նուրին, 3. Թունդիր-Թունդիր եւ 4. Տէր-օվանէս։ Տեսնենք ամեն մէկն առանձին.

1. Հատիկ-հատիկ: 4—8 երեխաներ գետնի վրայ նստած՝ շրջան են կազմում եւ իրենց ձեռքերը դնում մի տեղ, իրար կշտի, ապա երեխաներից մէկն իր ձեռքի ցուցամատը կարգով դպցնում է նրանց ձեռքերին եւ արտասանում.

Հատիկ, հատիկ,
Ուտուլ մատիկ.
Ձար խնձօրիկ,
Ձար փչատիկ.
Նա մէր անի,
Նա կուտ ուտի.
Աւագն ասի.
Պաչիկ անի.
Դուռը բանա,
Դուս անի։

Որտանաւորն ուժ ձեռքի վրայ որ վերջանում է, նա յետ է քաշում իր ձեռքը եւ այսպէս շարունակւում է մինչեւ ամենավերջին ձեռքը։ Վերջում ուժ ձեռքը, որ ճնում է, նա մէջքի վրայ կռանում է, իսկ միւս երեխաները իրենց ձեռքերը միմեանց վրայ դնելով՝ դարսում են նրա մէջքին։ Եթէ ենթակայ երեխան իր մէջքի վրայ դարսուած ձեռքերից ամենավերջին ձեռքի ուժ պատկանելը ճիշդ է ասում, ազատւում է, եթէ ոչ՝ պատժւում է։

2. Նուրին: Նուրին ջրապաշտական շրջանի նշխարներից է։ Երաշտ ժամանակ երեխաները